

Początki krajoznawstwa w Wielkopolsce

Ustalenia kongresu wiedeńskiego w 1815 r. ostatecznie podzieliły Polskę między trzech zaborców. Zachodnia i środkowa część Wielkopolski znalazła się pod zaborem pruskim (od 1872 r. w Cesarstwie Niemieckim), część wschodnia z Kaliszem i z Koniinem weszła w skład zaboru rosyjskiego. Przez 100 lat bardzo różnie toczyły się dzieje tych dwóch części regionu.

Po krótkim okresie liberalnej polityki pruskiej w stosunku do Polaków nastąpił ponad półwieczny okres zdecydowanej walki z wszelkimi przejawami polskości. Działalność różnego rodzaju organizacji polskich została bardzo ograniczona. Zlikwidowano polskie szkoły, wprowadzono zakaz używania języka polskiego w urzędach i w miejscach publicznych. Dopiero około roku 1910, w przededniu pierwszej wojny światowej zelżały nieco restrykcyjne działania władz zaborczych. Mimo tych różnorodnych barier i sztykan duch narodowy nie osłabł, a wręcz przeciwnie stawał się coraz znaczący. Działo się to za sprawą świątłych obywateli różnych stanów, głównie jednak ziemiaństwa i duchowieństwa.

Już w pierwszej połowie XIX w., wtedy gdy nie istniało jeszcze pojęcie krajoznawstwa, ukazały się w Poznaniu pierwsze książki o charakterze typowo krajoznawczym.

W latach 1842–1843 wybitny społecznik, historyk Edward Raczyński wydał dwutomowe dzieło *Wspomnienia Wielkopolski*, opisujące znaczniejsze miejscowości i zabytki regionu (co znamienne po obu stronach granicy zaborczej). W przedmowie E. Raczyński napisał: *Użyteczna dążność, aby do wiadomości publicznej podać to, co wszystkich obchodzi, aby jak najstaranniej opisać tę drogą przodków ziemię, którą kochamy jako kolebkę naszą, a szanujemy jako grób familijny, dążność ta, mówię, objawia się od niejakiego czasu u pisarzy polskich [...].*

[...] *Ja przecież wysoko ceniąc te rodu naszego zaszczyty, postanowilem wszelkiego dotożyć starania, aby zachować od zagłady to, co my w żywej pamięci zachować powinniśmy, aby przed oczy Polaków wystawiać to, co oni, aż do ostatniego tchu życia swego moralnego uwielbiać powinni.*

W 1858 r. ukazała się książka *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, wydana w trzech tomach, będąca swego rodzaju monografią

krajoznawczą obiektów sakralnych regionu. Pierwszy napisany po polsku przewodnik po Poznaniu ukazał się w 1882 r. pod tytułem *Przewodnik po Poznaniu zawierający kolorową mapę miasta*, opracowany przez Antoniego Jerzykowskiego, a podpisany pseudonimem Feliksa Antoniewicza. Wcześniej, w 1875 r. ukazał się pierwszy przewodnik po Kaliszu i w 1877 r. po Gnieźnie.

Obszar Wielkopolski znajdującej się pod zaborem pruskim opisany został po raz pierwszy w wydanym w 1909 r. przewodniku Konstantego Kościńskiego *Przewodnik po Poznaniu i Wielkim Księstwie Poznańskim*. W latach następnych ukazało się parę przewodników po Poznaniu i Wielkopolsce, między innymi Mieczysława Orłowicza w 1920 r. po Poznaniu i w 1921 r. po Poznańskim.

Do początków XX w. nie było w Wielkopolsce zorganizowanych form działalności krajoznawczej. Działalność krajoznawczą, wycieczki po kraju oraz prelekcje o zabytkach i pomnikach przyrody organizowały różne polskie organizacje społeczne i gospodarcze, między innymi Towarzystwo Czytelni Ludowych i Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Gdy w 1873 r. powstało Towarzystwo Tatrzańskie stosunkowo znaczna grupa Wielkopolan stała się jego członkami, a działacz społeczny i polityczny (m.in. poseł na sejm pruski), Kazimierz Kantak, był jednym z aktywniejszych członków władz Towarzystwa.

W tym czasie znaczącym ośrodkiem myśli krajoznawczej był Kalisz. Prelekcje krajoznawcze głosili i artykuły na łamach prasy lokalnej pisali historycy, między innymi Adam Chodyński i Cezary Biernacki. Na łamach powstałego w 1870 r. periodyku „Kaliszanin” pisano o potrzebie poznawania najbliższych okolic i całego kraju.

Po utworzeniu w 1906 r. w Warszawie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego bardzo szybko idea ta znalazła oddźwięk we wschodniej Wielkopolsce. W „Roczniku PTK” z 1907 r. umieszczono nazwiska kaliszczan, członków Towarzystwa, w tym Feliksa Rabka, oraz członków korespondentów: Stanisława Graeve i Józefa Radwana. W tymże roku podjęto działania w celu utworzenia w Kaliszu Oddziału PTK. Organizowano prelekcje krajoznawcze, do Kalisza przybył delegat Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z Warszawy Karol Hoffman oraz Aleksander Janowski, który wygłosił odczyty „Nad Gopłem” oraz „Nad Bugiem i Huczwą”.

W kwietniu 1908 r. władze gubernialne zezwoliły na powstanie Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kaliszu. Prezesem został znany wcześniej z działalności krajoznawczej Stanisław baron Graeve z Biskupic. Oddział Kaliski PTK był jednym z pierwszych oddziałów Towarzystwa w kraju. Głównymi kierunkami działalności były organizacja wycieczek, prelekcje i dążenie do utworzenia muzeum. Ukazująca się w mieście „Gazeta Kaliska”, odpowiadając na apel Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie, zadeklarowała współpracę w popularyzacji krajoznawstwa. W 1910 r. Oddział Kaliski PTK miał 60. członków. Więcej osób brało udział w imprezach organizowanych przez kaliskie PTK: w wycieczce po mieście uczestniczyło 100 osób, na wycieczkę statkiem po Prośnie do Zawodzia zgłosiło się 50 osób, a średnia frekwencja na odczytach krajoznawczych wynosiła 100 osób. Członkiem Zarządu Oddziału od 1910 r. była Maria Szumska – późniejsza znana pisarka Maria Dąbrowska.

W kolejnych latach szczególnie rozwijała się organizacja wycieczek zarówno w okolice miasta, po Wielkopolsce, jak i w dalsze regiony kraju. Wydawano pocztówki i mapę guberni kaliskiej. Tragiczna śmierć prezesa Stanisława barona Graeve tylko na krótko zahamowała działalność. Do Kalisza z odczytami przybywali czolowi krajoznawcy, między innymi: Aleksander Janowski, Kazimierz Kulwieć, Michał Rawicz Witanowski. Wielkim sukcesem było utworzenie Muzeum Ziemi Kaliskiej i sukcesywne wzbogacanie jego zbiorów. Barbarzyńskie zniszczenie miasta przez wojska niemieckie w 1914 r. przerwało działalność oddziału, tak jak prawie wszystkich organizacji w mieście. Jednakże już w 1917 r. wznowiono działalność Oddziału prowadzoną przez całe dwudziestolecie międzywojenne z różnym natężeniem, między innymi: w 1932 r. rozpoczęto prace nad inwentaryzacją obiektów zabytkowych, w 1933 r. zorganizowano kurs przewodników, a w 1934 r. wydano *Przewodnik po Kaliszu*, inaugurujący cykl publikacji pod nazwą „Biblioteka Kaliska”.

Pięć lat po powstaniu Oddziału Kaliskiego PTK, w roku 1913 rozpoczął działalność Oddział PTK w Koninie. Jego główną formą działalności było organizowanie wycieczek po okolicy i gromadzenie zbiorów regionalnych. Niestety, po wybuchu pierwszej wojny światowej oddział zawiesił działalność i dopiero w roku 1953 powstał oddział, już Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego.

Na początku XX w. działalność krajoznawczą, o określonym programie politycznym, podkreślając niemieckie akcenty w historii regionu i zabytków, rozwinęły niemieckie organizacje regionalne i turystyczne. Niewątpliwą ich zasługą na polu ochrony przyrody były popularyzacja turystyki i dążenie do ochrony terenów obecnego Wielkopolskiego Parku Narodowego, a także okolic Chodzieży, Czarnkowa i Sierakowa.

Jako przeciwstawienie się tej niemieckiej działalności w 1911 r. powstało na przedmieściu Poznania – w Jeźcach Towarzystwo Wycieczkowe. Organizowało ono wycieczki i odczyty, wydawało biuletyn krajoznawczy, posiadało bibliotekę. Zaprzestało działalności w 1918 r., a niektórzy jego członkowie wstąpili po 1920 r. do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Pod wpływem wiadomości dochodzących z Warszawy grono świątłych obywateli Poznania postanowiło założyć również w grodzie Przemysława organizację krajoznawczą. Wiedząc, iż władze pruskie nie zgodzą się na określenie w jej nazwie „Polskie” przyjęto krótszą nazwę: Towarzystwo Krajoznawcze.

Inicjatorami utworzenia Towarzystwa byli między innymi Bernard Chrzanowski (późniejszy wielkopolski kurator oświaty) i Cyryl Ratajski (późniejszy wielce zasłużony Prezydent Stołecznego Miasta Poznania). Inicjatywę tę wsparł Aleksander Janowski, który przed powstaniem Towarzystwa Krajoznawczego parokrotnie przebywał w Poznaniu. Towarzystwo powstało w dniu 17 czerwca 1913 r. W niezwykle śmiałym statucie, jak na warunki zaboru niemieckiego, zawarto: *Terenem działalności Towarzystwa są Prusy Wschodnie, Pomorze, Wielkopolska i Śląsk – tymczasowo należące do państwa pruskiego.*

Credo programu działalności Towarzystwa Krajoznawczego określone zostało w przesłaniu zarządu ogłoszonym w sierpniu 1913 r. Oto zasadniczy fragment tego dokumentu:

[...] *Idąc za przykładem towarzystwa tejże nazwy, działającego od roku 1906 w Królestwie, Towarzystwo Krajoznawcze położyło sobie jako zadanie: szerzyć i pogłębiać poznanie kraju własnego, a w szczególności zachodnich kresów Polski, tj. ziem wchodzących obecnie w skład państwa pruskiego [...].*

Aby osiągnąć swój cel, Towarzystwo Krajoznawcze urządzać będzie zbiorowe wycieczki połączone z odczytami i objaśnieniami zwiedzanych miejsc pod względem przyrodniczym, historycznym i ekonomicznym. Na zebraniach członkowie i uproszeni prelegenci wygłaszać będą odczyty z dziedzin krajoznawstwa. Towarzystwo badać będzie stosunki i układ narodowościowy w kraju, zbierać dane liczbowe, ogłaszać wydawnictwa w tym kierunku, dzieła i karty. W miarę środków Towarzystwo Krajoznawcze zajmować się będzie utrzymaniem istniejących w kraju pomników dawnej architektury i w ogóle zabytków krajowych, opieki wymagających. Gromadzić będzie Towarzystwo Krajoznawcze widoki miejsc godnych widzenia lub zajmujących pod względem przyrody, znaczenia dziejowego i kulturalnego. Zbiory Tow. Krajozn. przeznaczone później do użytku publicznego zawierać mają, o ile można będzie wszelkie wydawnictwa z krajoznawstwem polskim związane, obejmować kartografię krajową oraz archiwum widoków zabytków krajowych [...].

[...] *Działowi przyrody krajowej osobne poświęćmy miejsce [...].*

[...] *Wysiłki nasze szły do niedawna prawie wyłącznie w stronę zdobycia silniejszej podstawy ekonomicznej; czas i pora jednak oddawać znaczniejszą niż dotąd część naszej pracy również doniosłemu zadaniu: zaspokajania potrzeb naszych kulturalnych. W szeregu czynników zbiorowych, w tym celu stworzonych u nas w ostatnich latach, staje się Towarzystwo Krajoznawcze, obierając jako przedmiot swych zajęć kraj ojczysty.*

Obce ziemiom naszych społeczeństwo, zasobniejsze w środki i skądinąd popierane, dawno nas w tej pracy wyprzedziło. Trudno jednakże nam zrosłym od lat tysięcy z tą ziemią pogodzić się z sposobem widzenia i pojęciami przezierającymi z licznych publikacji obcych, kresom naszym poświęconych. Inaczej odczuwamy związek nasz duchowy z ziemią, która nas wydała, inaczej przemawia do nas przyroda kraju, innemi mianami dźwięczą osady nasze starodawne, inne w nas budzi myśli widok i badanie zabytków i kulturalnego dorobku naszego.

Potrzebom duszy naszej służyć ma Towarzystwo Krajoznawcze, a służyć będzie dobrze, jeżeli dozna poparcia czynnego i moralnego od społeczeństwa i zdoła zjednoczyć chętnie do wspólnej, zbożnej pracy siły. W tej nadziei, w imię dobrej sprawy odzywamy się do wszystkich prosząc serdecznie o życzliwą chęć i współpracę.

Zarząd Towarzystwa Krajoznawczego w Poznaniu.

Po roku działalności Towarzystwo liczyło 99 członków, zorganizowało siedem wycieczek i założyło bibliotekę. Miało ono elitarny charakter, skupiając w większości ludzi majątnych i wykształconych. W czasie pierwszej wojny światowej działalność Towarzystwa uległa ograniczeniu.

Krótko po odzyskaniu niepodległości, w dniu 22 stycznia 1920 r., odbył się zjazd założycielski Oddziału Poznańskiego PTK. Nowy oddział przejął schedę po Towarzystwie Krajoznawczym: archiwum, bibliotekę oraz zbiory fotograficzne i kartograficzne. Prezesem Oddziału PTK został profesor Uniwersytetu Poznańskiego Stanisław Pawłowski. Oddział liczył 196 członków, prowadził szeroką akcję odczytów i zorganizował sześć wycieczek. W wycieczkach po mieście brało udział setki osób.

Wkrótce z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym wyłoniło się Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania i nieco później oddział Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. W 1925 r. Oddział uruchomił w Pucku pierwsze na Pomorzu schronisko wycieczkowe. W następnych latach działalność Oddziału Poznańskiego PTK osłabła, ale zawsze była znacząca. Najwięcej członków Oddział Poznański PTK liczył w 1933 r. – 660. Tak znaczący wzrost liczby członków spowodowany został przyznaniem zniżek kolejowych. Oddział organizował między innymi wycieczki do zakładów pracy, pociągi specjalne do atrakcyjnych miejscowości Wielkopolski oraz górskie obozy wędrownie.

W roku 1933 powstały oddziały PTK w Szamotułach – w dniu 12 kwietnia i w Gnieźnie – w dniu 30 maja. Oddział Szamotulski obejmował swoim zasięgiem północno-zachodnią część województwa. Wieloletnim prezesem był profesor miejscowego liceum – Andrzej Hanyż. W Gnieźnie prezesem oddziału został znany społecznik, właściciel fabryki wódek – Bolesław Kasprówicz. Oddział zorganizował między innymi kurs przewodników oraz zbudował schronisko na historycznej wyspie Ostrowie Lednickim.

Wielkim wydarzeniem, nie tylko w skali Wielkopolski, ale i całego kraju był zorganizowany przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w 1929 r. w Poznaniu Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy. Kongres odbył się w dniach 12–13 lipca 1929 r., podczas trwania Powszechnej Wystawy Krajowej. Decyzję o jego organizacji podjęła Rada Główna PTK w 1927 r. Celem kongresu było podsumowanie 10-letniej działalności Towarzystwa w niepodległej Polsce oraz wytyczenie kierunków działania na przyszłość. Powołano Komitet Honorowy oraz Komitet Organizacyjny, w skład których weszli najwybitniejsi krajoznawcy z całego kraju. Obrady Kongresu, który otworzył prezes honorowy PTK, Aleksander Janowski, toczyły się w auli Uniwersytetu Poznańskiego. Po części ogólnej uczestnicy obradowali w pięciu sesjach tematycznych:

- 1 – O krajoznawstwie jako ruchu naukowym;
- 2 – O krajoznawstwie jako popularyzacji wiedzy o kraju;
- 3 – O krajoznawstwie w życiu państwowym i społecznym;
- 4 – O krajoznawstwie i turystyce;
- 5 – O krajoznawstwie i szkole.

W podsumowaniu kongresu podjęto uchwałę obejmującą 17 punktów, wytyczającą kierunki działalności krajoznawczej w przyszłości. Wiele z punktów tej uchwały jest w pełni aktualne i w dniu dzisiejszym.

Poznań przyjął uczestników kongresu bardzo gościnnie. Szeroko o kongresie pisała prasa poznańska, Uniwersytet Poznański udostępnił na obrady swoje pomieszczenia, Oddział Poznański PTK przy wsparciu władz miejskich zorganizował okolicznościowy bankiet, a po zakończeniu obrad uczestnicy zwiedzili Powszechną Wystawę Krajową.

Na Kongresie Krajoznawczym w Poznaniu podsumowano okres początkowy krajoznawstwa w Polsce i wytyczono główne kierunki działalności na przyszłość. Zakończono też czas kształtowania organizacyjnego krajoznawstwa. Dotyczyło to zarówno całego kraju, jak i Wielkopolski.

- Anders Paweł, *Literatura krajoznawcza w Wielkopolsce*, „Kronika Wielkopolski” 1980, nr 1, Poznań.
- Chudy Marian, *Wielkopolski Leksykon PTTK*, Wielkopolska Korporacja Oddziałów PTTK, Poznań 2005.
- Jaśkowiak Franciszek, *Początki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Poznaniu w latach 1913–1920*, „Kronika Miasta Poznania” nr 3–4, Poznań 1957.
- Małuśkiewicz Piotr, *I Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu*, „Kronika Wielkopolski” 1990, nr 1, Poznań.
- Małuśkiewicz Piotr, *Pejzaż niebanalny. Literatura krajoznawcza w Wielkopolsce*, Biblioteka Raczyńskich, Wielkopolski Klub Publicystów Krajoznawczych, Poznań 1991.
- Raczyński Edward, *Wspomnienia Wielkopolski*, Nakład własny, Poznań 1842, Reprint WAiF, Warszawa 1982.

- W dniu 30 września 2006 r., w roku 100. rocznicy powstania PTK w Poznaniu na Wzgórzu św. Wojciecha, w eksponowanym miejscu, nieopodal Cmentarza Zasłużonych Wielkopolan odsłonięto wielki głaz narzutowy – Pomnik Pamięci Prekursorów Krajoznawstwa w Wielkopolsce. Głaz postawiono z inicjatywy Oddziału Poznańskiego i Koła Przewodników PTTK. Na głazie wykuto nazwiska pionierów zorganizowanej turystyki i krajoznawstwa w Wielkopolsce: Kazimierza Kantaka (1824–1886), Stanisława Graeve (1868–1912), Cyryła Ratajskiego (1875–1942), Stanisława Pawłowskiego (1882–1940) i Bernarda Chrzanowskiego (1861–1944).